

शेतमजुर व शेतकऱ्यांना पुरक रोजगार मिळण्याच्या संधीचा अभ्यास

प्रा. एस. बी. नावडकर, पंतगराव कदम महाविद्यालय सांगली

प्रा. एस. के. माने, कर्मवीर भाऊराव पाटील कॉलेज इस्लामपूर

प्रस्तावना

शेती हा मानवाचा प्राथमिक व्यवसाय असून, भारतात शेती या व्यवसायास अनन्यसाधारण महत्व आहे. कारण भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ६०% लोक शेतीव्यवसायात गुंतलेले आहेत. म्हणजे ते शेती अथवा शेतमजुरी व्यवसाय करतात. आपणास भारतातील शेती या साधनसंपत्तीची मालकी हक्कानुसार वर्गवारी खालीलप्रमाणे आहे हे निर्दर्शनास येते.

अ. क्र	शेतकऱ्यांची वर्गवारी	शेतकरी		शेतजमीन	
		लाखात	शेकडेवारी	लाख हेक्टर	शेकडेवारी
१	लहान शेतकरी(अ) १ हेक्टर पेक्षा कमी जमीन	६२१	५९.०	२४६	१४.९
२	लहान शेतकरी(ब) १-२ हेक्टर पेक्षा कमी जमीन	२००	१९.०	२८७	१७.३
३	मध्यम शेतकरी २-१० हेक्टर जमीन	२१५	२०.८	८३४	५०.८
४	मोठे शेतकरी १० हेक्टर पेक्षा जास्त	१७	१.६	२८९	१७.४

Source - India : Statistical Pocket Book 1994 P.55 India : A Comprehensive Geography, P556

वरील सर्व आकडेवारीवरून असे लक्षात येते की भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ६०% लोक शेतीव्यवसायात गुंतलेले, पैकी ६०% शेतकरी १ हेक्टरपेक्षा कमी भूमिधारक आहेत. या सर्व अल्पभूमिधारक शेतकऱ्यांचे वार्षिक उत्पन्न नफा ५० हजारपेक्षा कमी आहे. परिणामी अल्पभूमिधारक करावा लागतो. जोडव्यवसाय म्हणून संकरीत गाईचे दुग्धउत्पादन होवू शकतो असा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात केलेला आहे.

उद्देश :

बेरोजगार युवकांना प्रामुख्याने शेतकरी कुटुंबातील युवकांना अल्प भांडवलाने तसेच उपलब्ध नैसर्गिक साधनसंपत्ती शेती, श्रम, व वैज्ञानिक ज्ञान यांच्या जोरावर स्वातंत्र्यात राहून स्वावलंबनाने दुग्धव्यवसाय उदयोग करता येतो. या अनुशंगाने हा एक शोधनिबंध अभ्यासाला आहे.

विषय ओळख :

दुग्धव्यवसाय हा एक कमी भांडवलात सुरु करता येणारा व्यवसाय आहे. भारतीय मोसमी हवामानात तो करता येतो. तसेच भारतीय मोसमी हवामान व पशुना आवश्यक हवामान या दोन घटकात मेळ घातल्यास उत्पादनात भरीव वाढ करता येते. तसेच व्यवसायातील अपयश टाळता येते. उदयोगास आवश्यक कच्चा माल हिरवा व सुका / वाळा चारा या प्रदेशात सहज व कमी खर्चात उपलब्ध होतो. या सर्व घटकांच्या अभ्यासासोबत या शोधनिबंधाचे विश्लेषण केलेले आहे.

अभ्यास क्षेत्राचे स्थान :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी मौजे बहे गाव निवडले आहे. हे गाव महाराष्ट्र राज्यातील, सांगली जिल्ह्यातील वाळवा तालुक्यात आहे. याचे निरपेक्ष स्थान कृष्णा नदीतीरावर आहे. सापेक्ष स्थान :- अभ्यास क्षेत्राचे सापेक्ष स्थान १७° ५ उ. अ. व ७४° १५ पु. रे. असे आहे.

अभ्यास क्षेत्र :

नमुना म्हणून निवडलेल्या दुग्धउत्पादक शेतकऱ्यांच्या संकरीत गाई दुग्धउत्पादनाचा अभ्यास केला आहे. नमुना बहे हे गाव कृष्णा नदीकाठाने असून कृष्णासाठी समृद्ध आहे. या भागात प्रतिहेक्टरी कृष्णा उत्पादन जास्त असून ऊस हे येथील प्रमुख पीक आहे. ऊसामुळे जनावराना बारमाही भरपूर चारा उपलब्ध होतो. म्हणून येथील शेतकरी शेतीबरोबरच शेतीस पुरक असा पशुपालनाचा व्यवसाय करतात. गावामध्ये ४१७ ऐवढे दुग्धउत्पादक असून यापैकी संकरीत गाई दुग्धउत्पादकांची संख्या १७० आहे. गावात एकूण दुग्धसंकलन केंद्रे ५ आहेत. याची प्रतिदिनशी सरासरी लि. संकलन होते. हे सर्व संकलीत दूध राजारामबापू दूध संघ इस्लामपूर येथे जमा होते.

अभ्यास क्षेत्र

अ. क्र.	संस्थेचे नांव	सभासद संख्या	एकूण दूध
१	शिवराज दुग्ध संस्था	२०७	१२७०
२	राजारामबापू दुग्ध संस्था	८५	७१५
३	जयंत दुग्ध उत्पादक संस्था	७०	६००
४	शैलजादेवी दुग्ध उत्पादक संख्या	५५	४५०
	एकूण	४१७	३० ४०

वरील ४ संस्थापैकी अभ्यासासाठी शिवराज सहकारी दुग्ध उत्पादक संस्था निवड केली. या दुग्धसंस्थेतील गाई दुग्ध उत्पादक ८१ असून त्यापैकी ४ दुग्ध उत्पादक शेतकऱ्यांची निवड केली त्यासाठी यादृच्छीक नमुना पद्धतीचा वापर केला आहे. नमुना म्हणून निवडलेले उत्पादक शेती व शेतमजुरी व्यवसायासोबत जोडव्यवस्था म्हणून दुग्धव्यवसाय करतात. नमुना उत्पादकापैकी दोन उत्पादक एका गाईचे संगोपण एक उत्पादक दोन गाईचे संगोपण व एक उत्पादक तीन गाईचे संगोपण करतात.

नमुना उत्पादक

अ.क्र.	दुग्धउत्पादकाचे नांव	गाईची संख्या २०१५-१६	संगोपण अनुभव	जमीन हेक्टर	प्रमुख व्यवसाय
१	जयदिप प्र. काळे	३	५ वर्षे	१.८८	शेती
२	गोरख शा. चव्हाण	२	५ वर्षे	०.२०	शेतमजुरी
३	संजय वि. देशमुख	१	५ वर्षे	०.२०	शेतमजुरी
४	बाळसो आ. नावडकर	१	१० वर्षे	०.७८	शेती

अभ्यास पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अभ्यासासाठी वेगवेगळ्या शास्त्रीय पद्धतीचा वापर केलेला आहे. प्रामुख्याने शोधनिबंधाशी प्राथमिक माहिती मुलाखत पद्धतीने मिळवली आहे. दुय्यम माहिती सहकारी संस्थेचे रजिस्टर व शासकीय रजिस्टर यांच्या मदतीने मिळवली आहे.

मुलाखत व रजिस्टरमधून मिळालेली माहिती विस्तृत होती. ती अधिक उपयुक्त व सोपी बनवण्यासाठी सरसरी या सांख्यिकीय पद्धतीचा वापर केलेला आहे. वरील सर्व घटकांच्या अनुशंगाने शोधनिबंधाचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे.

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी नमुना म्हणून निवडलेले दुग्धउत्पादक शेतकरी चार आहेत. हे एकाच गावातले असले तरी वेगवेगळ्या गुणवैशिष्ट्यांचे आहेत. प्रामुख्याने प्रतेकाकडे उपलब्ध शेतजमीन प्रमाण वेगळे आहे.

प्रतेकाचे वार्षिक उत्पादन वेगळे आहे. प्रतेकाचा दुग्धव्यवसायातील अनुभव वेगळा आहे. या भिन्नप्राकराच्या नमुनांची निगड करण्यामागचा उद्देश या उदयोगाच्या ज्ञानाची, उपयोगतेची सर्वांगीन चाचपणी व्हावी असा आहे.

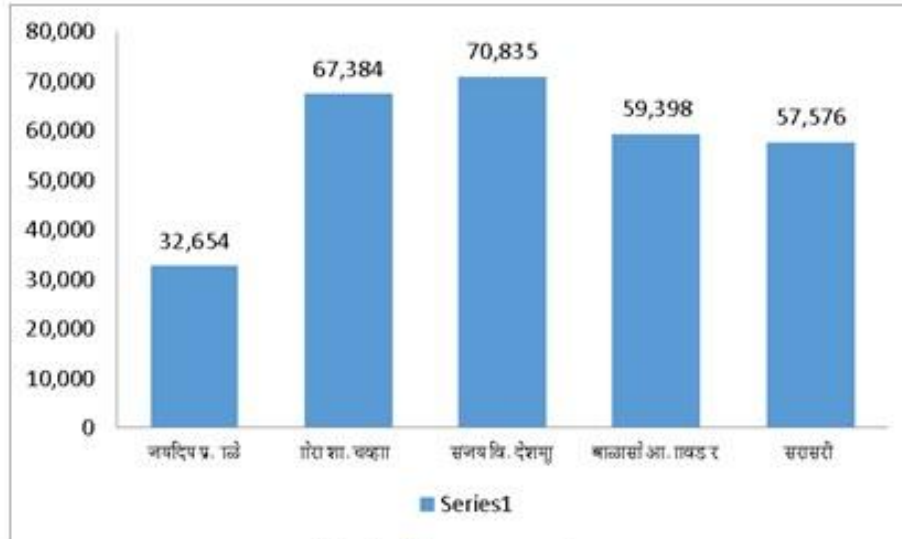
नमुना उत्पादकांचा उत्पादकांचा वार्षिक जमा खर्चाची आकडेवारी

(सन १ एप्रिल २०१५ ते ३१ मार्च २०१६)

अ. नं	उत्पादकाचे नांव	गाईंची संख्या	एकूण खर्च	एकूण जमा
१	जयदिप प्र. काळे	३	१,००,५००/-	१,९७,९७२/-
२	गोरख शा. चव्हाण	२	८८,४००/-	२,२३,९६८/-
३	संजय वि. देशमुख	१	३७,०००/-	१,०७,८३५/-
४	बाळासो आ. नावडकर	१	४९,४००/-	१,००,७९८/-

उत्पादकांच्या नफ्याचा जमाखर्च रूपायामध्ये

अ. नं	उत्पादकाचे नांव	वार्षिक एकूण नफा	प्रतिव्यक्ती नफा	प्रति गाई नफा
१	जयदिप प्र. काळे	९७,९६२/-	४८,९८९	३२,६५४
२	गोरख शा. चव्हाण	१,३४,७६८	१,३४,७६८	६७,३८४
३	संजय वि. देशमुख	७०,८३५	७०,८३५	७०,८३५
४	बाळासो आ. नावडकर	५९,३९८	५९,३९८	५९,३९८
	सरासरी		७८,४९५	५७,५६७



प्रतिगाई वार्षिक नफा नमुनानिहाय

शोधानिबंदासाठी मिळवलेल्या प्राथमिक व दुय्यम माहितीच्या आधारे व त्यावती सांख्यिकीय क्रिया प्रक्रिया केल्यानंतर असो निदर्शनास येते. सरासरी प्रति गाई प्रतिवर्षी ५७,५६७ रु. उत्पादन मिळते. तसेच सरासरी प्रति व्यक्ती प्रति वर्षी ७८,४९५ रु. उत्पन्न मिळते.

सरासरी उत्पादनाची आकडेवारी (प्रतिव्यक्ती व प्रति गाई) आणि प्रतिउत्पादक उत्पादनाची आकडेवारी यामध्ये तफावत आढळते. उत्पादनाच्या तफावतीची कारणे त्यांच्या मुलाखतीतून तसेच नमुन्यांच्या तुलनात्मक अभ्यासातून मिळते. प्रथमतः मुलाखतीचे सक्षिप्त विश्लेषण पुढीलप्रमाणे-

नमुना मुलाखत माहितीचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे:-

१) नमुना क्रमांक एक : जयदिप प्रल्हाद काळे

जयदिप प्रल्हाद काळे हे शेतकरी मागील ५ ते ७ वर्षांपासून शेतीव्यवसायास जोडव्यवसाय म्हणून दुग्धव्यवसाय करतात ते तीन गार्हेचे संगोपण करतात. ते स्वतः व भाऊ प्रमोद दोघे मिळून हा व्यवसाय करतात. गार्हेना ऊस पिकातून मिळणारा हिरवाचारा, हत्तीगवत इ. हिरवाचारा म्हणून वापर करतात. पशुखाद्यात गोळी पेट व गहूभुसा हे खाद्य वापरतात.

त्यांच्या मुलाखतीतून असे निदर्शनास आले की, अधुनिक यंत्रसामुग्री, शास्त्रीय ज्ञान यांच्या मदतीने शाररीक कष्टात बचत करता येते. व्यवसायातील अपयश टाळता येते. त्यांच्या मते गोट्यात सुर्यप्रकाश, खेळती हवा असावी शेतात वापरलेल्या कितकशानाकांचा पिकांच्या खोडात अंश राहतो परिणामी पशुवर्ती विशाबाधा होण्याचे धोके वाढतात नमुना म्हणून निवडलेला वर्षात त्यांच्या एका गार्हेचे तीन महिन्यांची गाबन असताना ॲबॉशन झाले त्याचे कारण दुषीत चान्यात आढळते. त्यांच्या सन १ एप्रिल २०१५ ते मार्च २०१६ या वर्षातील जमाखर्चाची माहिती पुढीलप्रमाणे.

खर्च विषय	रक्कम	उत्पादन विषय	रक्कम
१. गार्हेचे खाद्य		दुग्धउत्पादन	
गोळीपेट १२x६=७२	= ७२,०००/-	२०२१ लि.	१,५७,९६२/-
गहू भुसा १२x१२=२४	= २९०००/-	शेणखत ५ ट्रॉली	
२. औषधे		पाडी उत्पादन	४०,०००/-
टॉनीक मिनरल मिक्सर डोक्टर	२५,०००/-		
	५,०००/-		
एकूण	१,००,५००/-		१,९७,९६२/-

दुग्धउत्पादक जयदिप प्रल्हाद काळे यांना वर्षभराच्या दुग्धव्यवसायातून १,९७,९६२ रु. उत्पादन मिळाले. यासाठी त्यांना १,००,५०० रु. खर्च आला. खर्च गजा करता त्यांना ९७,९६२ रु. शिल्लक राहिले.

२) नमुना क्रमांक दोन : गोरख शामराव चव्हाण

गोरख शामराव चव्हाण हे दुग्धउत्पादक शेतकरी २० गुठे जमीनधारक आहेत. ते शेतमजुरी व शेती या व्यवसायासोबत जोडव्यवसाय म्हणून संकरीत गार्हेचे दुग्धउत्पादन हा व्यवसाय करतात. ते दोन गार्हेचे संगोपण करतात. हिरवा चारा त्यांना स्वताच्या व पत्नीच्या शेतमजुरी व्यवसायातून उपलब्ध होतो. शिवाय स्वताच्या शेतजमीनी पैकी थोड्या भागात गवत लावले आहे. पशुखाद्य म्हणून उडिद कळणा, सरकी पेट, मक्का आद्या वापरतात.

त्यांच्या मुलाखतीतून असे निदर्शनास आले. स्वच्छ गोटा, कटबाकुट्टी मशीन, आठवड्यातून दोन वेळ गार्हे धुणे इत्यादी काळजी घेतल्यास दुग्धव्यवसाय यशस्वी होतो. गार्हे व्याल्यानंतर व १५ दिवस आधी प्रति दिवशी २५० ग्रा. गुळ चाराना. सरासरी व्याल्यानंतर तीस-न्या महिन्यात गार्हे गाबण घालवावी.

नमुना क्रमांक दोन उत्पादक यांच्या सन १ एप्रिल २०१५ ते ३१ मार्च २०१६ या वर्षातील उत्पादनाची माहिती पुढीलप्रमाणे.

खर्च		उत्पादन	
विषय	रक्कम	विषय	रक्कम
गाईचे खाद्य		दुग्धाउत्पादन	
उडिद कळणा १२x२ = २४	१८,०००/-	७१९३ लि	१,६३,१६८/-
सरकी पेंड १२x३ = ३६	४३,२००/-	शेणखत	
मका आट्टा १२x२ = २४	१९,२००/-	६ ट्रॉली	१५,०००/-
औषध व इ. खर्च	८,०००/-	पाडी संगोपण	४५,०००/-
एकूण	८८,४००/-		२,२३,१६८/-

दुग्धाउत्पादक गोरख शामराव चव्हाण यांचे दुग्ध व्यवसायातील वार्षिक उत्पादन २,२३,१६८ रु. इतके आहे. यासाठी त्यांना ८८,४००/- खर्च आला. खर्च वजा करता वार्षिकाठी त्यांना १,३४,७६८ रु शिल्लक राहिले.

३) नमुना क्रमांक तीन : संजय विष्णू देशमुख

संजय विष्णू देशमुख हे दुग्धाउत्पादक शेतकरी २० गुठे जमीनधारक असून ते शेती शेतमजुरी व्यवसाय करतात. मागील ५ ते ६ वर्षांपासून जोडव्यवसाय म्हणून संकरीत गाईचे दुग्धाउत्पादन करतात. ते एका गाईचे संगोपण करतात. त्याच्या घेतलेल्या मुलाखतीतुन असे निदर्शनास आले की त्यांच्या शेतमजुरी व्यवसायातुन त्यांना हिरवा चारा उपलब्ध होतो. पशुखाद्य म्हणून गहू आट्टा व गोळीपेंड वापरतात. गाई व्यायच्या आधि १५ दिवस व नंतर १५ प्रतिदिवशी २०० ग्रा. गुळ चारतात. व्यायानंतर तीसऱ्या महिन्यात गाई गाबण घालवल्यास दुग्धव्यवसायाची यशस्वीता वाढते.

गाई संगोपणासाठी पक्का गोटा असावा. गाईस पाडी झाल्यास उत्पादनात वाढ होते. नमुना क्रमांक तीन उत्पादक यांच्या सन १ एप्रिल २०१५ ते ३१ मार्च २०१६ या वर्षातील उत्पादनाची माहिती पुढीलप्रमाणे.

खर्च		उत्पादन	
विषय	रक्कम	विषय	रक्कम
गाईचे खाद्य		दुग्धाउत्पादन	
गहू अट्टा १२x२ = २४	२२,०००/-	३६६७ लि	७७८३५/-
गोळीपेंड १२x१ = १२	१४,०००/-	शेणखत २ ट्रॉली	
औषध व इ. खर्च	१,०००/-	पाडी संगोपण	३०,०००/-
हिरवा चारा			
एकूण	३७०००/-		१,०७,८३५/-

दुग्धाउत्पादक संजय विष्णू देशमुख यांचे दुग्ध व्यवसायातील वार्षिक उत्पादन १,०७,८३५ रु. इतके आहे. या उत्पादनासाठी ३७,०००/- इतका खर्च आला. खर्च वजा करता वार्षिकाठी त्यांना ७०,८३५ रु. शिल्लक राहिले.

४) नमुना क्रमांक चार : बाळासो आबा नावडकर

बाळासो आबा नावडकर हे दुग्धाउत्पादक शेतकरी ७८ गुठे जमीनधारक असून ते फक्त दुग्धाउत्पादक व्यवसाय करतात ते १ संकरीत गाई व एक म्हैस संगोपण करतात. मागील १० वर्षांपासून ते हा व्यवसाय करीत असून सुरवातीला ते दोन गाईचे संगोपण करीत. परंतु ५ वर्षापूर्वी हृदयाचे मोठे ऑपरेशन झाल्यापासून ते एका गाईचे संगोपण करतात. आतपर्यंत त्यांनी गाईना झालेल्या पाडीपासून नवीन सात गाईची निर्मिती केली व विक्री केली. दुग्धव्यवसाय पूर्वी हे उत्पादक शेतीव्यवसायासोबत शेतमजुरी करत परंतु त्यांच्या मुलाखतीतुन असे नमूद झाले दुग्धव्यवसायातुन मिळालेल्या नफयातुन त्यांची शेतमजुरी व्यवसायातुन मुक्ती झाली. व घराच्या आर्थिक सुधारणास मदत झाली.

दुग्धउत्पादक शेतकऱ्यांनी हिरव्या चान्यासाठी नदीकाठच्या पडीक जमीनीचा वापर केला आहे. पशुखाद्य म्हणून गोळीपेड, गहू आह्ला व गहू भुस्सा वापरतात. दोन दिवसातून एकदा धुणे, व्यायच्या वेळेस गुळ चारणे, तीसऱ्या महिन्यात गार्द गावण घालवणे इ. काळजी घेतल्यास दुग्धव्यवसाय यशस्वी होतो असे त्यांच्या मुलाखतीतून निदर्शनास आले. सन एप्रिल २०१५ ते २०१६ या वार्षिक उत्पादनाचा जमाखर्च पुढीलप्रमाणे.

खर्च		उत्पादन	
विषय	रक्कम	विषय	रक्कम
गार्दचे खाद्य		दुग्धउत्पादन	
गोळीपेड १२ x २ = २४	१९,४००/-	३७०४ लि	८०,७९८/-
गोळीपेड १२ x १ = १२	१३,०००/-	शेणखत २ टॉली	
गहू अह्ला १२x१ = १२	८,०००/-	पाडी उत्पादन	७७८३५/-
मिनरल मिक्चर	५००/-		
औषध व इ. खर्च	५००/-		
एकूण	४९,४००/-		१,००,७९८/-

दुग्धउत्पादक बाळासो आबा नावडकर यांनी वर्षाभराच्या गार्द उत्पादनातून १,००,७९८ रु. इतके आहे. मिळाले. यासाठी ४९,४०० रु खर्च आला. खर्च वजा करता ५९,३९८ रु शिल्लक राहिले.

निष्कर्ष :-

प्रस्तुत शोधनिबंधात वापरलेल्या चार नमुनांच्या अभ्यासावरून असे निदर्शनास येते की सरासरी प्रतिवर्षी प्रतिगार्द ५७,५६७ रु. उत्पादन मिळते. तसेच प्रतिवर्षी प्रतिव्यक्ती ७८,४९५ रु. उत्पदन मिळते. प्रतिन्युन्यानिहाय उत्पादनात तफावत आढळते. त्याचे कारण दुग्धउत्पादनासाठी घेतलेले कष्ट, त्याविषयीचे ज्ञान यात आहे.

यशस्वी संकरीत गार्द दुग्धउत्पादनासाठी महत्वाच्या काही दक्षता घ्याव्यात अशा सूचना नमुना उत्पादकांनी दिल्या त्या पुढील प्रमाणे.

- गार्दखालती पक्का गोटा/ कोबा असावा.
- प्रती दिवशी ३५-४० किलो ओला चारा दयावा. तीन वेळ विभागून
- प्रती दिवशी ५-६ किलो पशुखाद्य दोन वेळ विभागून दयावे.
- प्रती दिवशी ३५-४५ लि. पाणी तीन वेळ विभागून दयावे.
- सरासरी आठवडयातून दोनवेळ गार्द धुवावी.
- मिनरल मिक्चर टॉनीक दररोज दोनचमचे दयावे.
- गार्द व्यायच्या वेळेस (आधी १५ दिवसाव नंतर १५ दिवस) प्रतिदिवशी २५० ग्रा. ते ३०० ग्रा. गुळ चारावा.
- कासेतील दुध पूर्ण काठावे व ती स्वच्छ ठेवावी.
- गार्दचे व्यात जुन ते सप्टेबर दरम्यान आल्यास सरासरी उत्पादनात ५-७% वाढ होते.
- गार्दचे घरच्या पाडीपासून तयार केलेली असल्यास दुग्धउत्पादनाच्य यशाचे प्रामाण वाढते.

संदर्भ :-

- १) India : Statistical Pocket book - २०११
- २) India : A Comprehensive Geography, -
- ३) www. Google. Earth
- ४) Agriculture Geography - Majid Hussien